

TIPOGRAFSKE I TEKSTOLOŠKE POSEBNOSTI MARULIĆEVA *DIJALOGA O HERKULU*

Neven Jovanović

UDK: 821.163.42.09 Marulić, M.-3 : 81'42
655.1(091)
Izvorni znanstveni rad

Neven Jovanović
Filozofski fakultet
Zagreb

1. Uvod

Dialogus de Hercule a Christicolis superato dvadesetak je stranica dug tekst nastao oko 1519, a tiskan, kao samostalna knjiga, u Veneciji 13. lipnja 1524, šest mjeseci nakon Marulićeve smrti. Za Marulićevu je filologiju *Dijalog o Herkulu* posebno zanimljiv zbog najmanje dva razloga. Najprije, to je jedini Marulićev tekst koji poznajemo i u autografu i u onodobnom tiskanom izdanju; potom, taj tekst na najrazličitije načine signalizira svoju pripadnost književnosti humanizma. *Dijalog o Herkulu* nudi tako referentnu točku, pomoć pri orijentiranju u dva složena problema: prvo, koliko možemo *vjerovati* tiskanim Marulićevim djelima; drugo, kako on piše kad piše humanistički. U ovom ću tekstu više pažnje posvetiti prvonavedenom; što se drugog tiče, upozorit ću na implikacije *materijalnih* signala kojima se *Herkul* legitimira kao humanistički tekst.

2. Tipografski signali Herkulova humanizma

Nedavne Marulićeve obljetnice obdarile su nas nizom publikacija čija oprema skreće pozornost na *tjelesnu*, fizičku, materijalnu dimenziju njegovih tekstova.¹

---

¹Na primjer: Branko Jozić i Bratislav Lučin, *Bibliografija Marka Marulića. Prvi dio: Tiskana djela (1477–1997)*, Split: Književni krug – *Marulianum*, 1998; Bratislav Lučin (ur.), “Dossier: Marko Marulić”, *Most / The Bridge. A Journal of Croatian Lit-*

Listajući te knjige i časopise, kataloge i bibliografske opise, zapitao sam se: kakve su konotacije *tipova slova* biranih za slaganje Marulićevih knjiga?²

Naime, Marulićeva izdanja objavljena za njegovu života (odnosno, nešto slobodnije, do 1524) mogu se po tipografskom kriteriju podijeliti na dvije grupe. U jednu ulaze tekstovi složeni goticom, u drugu oni složeni antikvom.³ Rezultati usporedbe vidljivi su iz **Tablice**⁴ koja slijedi.

Od 15 danas fizički potvrđenih izdanja, 8 je složeno goticom, 7 antikvom; od 12, pak, izdanja tiskanih u Italiji, u antikvi su složena četiri, kao i sva tri izdanja u njemačkim zemljama. Od osam prvih izdanja Marulićevih djela (*editiones principes*), tri su u antikvi (sva tri objavljena nakon 1520) — a od sedam tekstova na latinskom, u antikvi su samo dva (pri čemu je oba tiskao Bernardino Vitali).

Čemu sve ove korelacije?

Ne tiskaju se svi tekstovi istim pismom. Novine će biti složene jednim tipom slova, knjige drugim; udžbenici se slažu drugačijim slovima od romana. Pritom odabir pisma nije ni stvar slučaja niti samo stvar estetike; na odabir utječu i tradicija i navike čitalačke publike. “Žanrovska” podjela postoji već kod rukopisnih pisama; što se tiskarstva tiče, ono takvu podjelu poznaje gotovo od samih početaka.

U Marulićevo doba tiskari u Italiji rabe tri vrste pisma: antikvu, goticu (točnije, tzv. talijansku rotundu; u njemačkim zemljama postoje i druge gotičke varijante, poput teksture i frakture) i italiku. Antikva, “verzija humanističkog rukopisnog pisma prilagođena tipografskom mediju”⁵, čijim su se ranim oblikom koristili već Sweynheym i Pannartz u Rimu 1464/65, pismo je kojim se tiskaju klasici i humanistički tekstovi (podjednako na latinskom kao i na vernakularu); estetski

---

erature, 1-4 (1999), s. 3—171; Ivan K o s i ć, *Marko Marulić u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici: 500. obljetnica Judite i 550. obljetnica rođenja*, Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, 2001; Goran B o r č i ć (ur.), *Split Marulićeva doba*, Split: Muzej grada, 2001.

²Dakako, nisam prvi koga je zaintrigirala oprema ranih Marulićevih izdanja; ovim se aspektom bavi npr. Charles B é n é, “Éditeurs de Marulić en terres de la Réforme”, u: *Colloquia Maruliana VI*, Književni krug Split, 1997, s. 93—126; i s t i, “Marulić and Europe”, u: *Most / The Bridge. A Journal of Croatian Literature*, br. 1—4 (1999), s. 144—155. Béné govori najviše o likovnoj opremi Marulićevih knjiga; što se tipografije tiče, podaci koje ću iznijeti dovest će do zaključaka koji se blago razlikuju od Bénéovih.

³Pojedina su izdanja složena mješovito, pri čemu je drugim pismom složena tek naslovna strana; npr. *Evangelistarium* iz 1516, složen u gotici, ima naslovnice u antikvi; obratno, zasebno izdanje *Carmen de doctrina* iz 1514. ima naslovnice u ranoj njemačkoj varijanti gotice, u tzv. teksturi, a tekst u antikvi.

⁴Sastavljeno prema J o z i ć i L u č i n, n. dj.

⁵Harry Graham C a r t e r, *A view of early typography up to about 1600*, Oxford: Clarendon Press, 1969, s. 45.

Incipit Liber Quartus Charitatis.
De Charitate erga deum. cap. 1.

Mat.
th. xix

Mat.
th. x.

Mat.
th. x.

Zuc. 13

Deut.

Hac ad fidei speiq; virtutes magis p
tinere arbitror/hacten? dicta
sunt. Restat vt charitatis quoq; officia deo adiu
uante exponamus. easq; simul pres tractemus/
que illi congruere videbuntur/bonis mala more
nostro conferendo. vt legentes/et qd sequendū
sūt/et quid vitandum discant. Diliges inq; Sal
uator dñm deum tuū ex toto corde tuo/et ex to
ta anima tua/et ex tota mēte tua. hoc ē maximuz
et p̄imum mandatum. Secundum autem si
mīle est huic. Diliges proximum tuum sicut
teipsum. In his duobus mandatis vniuersa
lex pendet et prophete. vltima igitur chari
tas est/quaz deo debemus. huic pp̄inqua/et ho
mines prosequendi sunt. Deum ex toto corde tunc diligimus/cum nihil eius di
lectioni equamus/sed quecūq; nobis chara sunt/sectido loco habemus quod nisi
prestabimus/deo frui non poterimus. Sic enim Qui amat patre aut matre plus
q̄ me non est me dignus. et qui amat filium aut filiam plus q̄ me non est me di
gnus. Ex tota autem anima deum diligimus/cum ne vitę quidem nostre parci
mus/dum ei obsequimur/nihil timendo eos/qui corpus occidunt sed illum po
tius qui et corpus et animam potest mittere in gehēnam. cum ipse dicat. Qui per
diderit animam suam ppter me/inueniet eam. Hoc quidez sancti p̄stiterunt mar
tyres/qui temporalem vitam pro Christo offerentes/accipere meruerunt eternas.
Ex tota vero mente deuz diligimus/quando fide certissima/quicquid de deo san
cta sentit ecclesia complectimur/et cuncta que vel animo volumus/vel opere im
plemus/ad ipsius cultum atq; honorem dirigimus. nec quicq; omittimus/quan
tum in nobis est/quod ad eius dilectionē referri possit. Diligamus ergo dñm deū
nostrum toto corde/nequid illo charius habeamus. tota anima. ne per illius no
mine corporis tormenta morēq; ipsam si casus incidit/quicq; formidemus. to
ta mente vt omnis nostra cogitatio omnisq; actio ad vnum finem tendat/placendi
videlicet deo/eiusq; conspectu perpetuo perēnter fruendi. Super hoc tr̄spli
ci proposito si in data charitas non inepte fortasse sub illo contineri videtur fermē
to/quod acceptum mulier/id est anima deo dedita abscondit in farine satis trib?
hoc est/in corde/in anima/in mente. donec fermentetur totum. donec ipsa tota in
charitates conuerſa/et quod fide tenebat/et quod spe p̄solabatur/hoc in deo/que
super omnia dilexit atq; coluit/sam possideat/et bono incō. urabili quod posside
rit/felicitate perfruatur. Isti charitatis genere dilexit Christum suum. Detrus/quā
do concupiuit cum illo habitare in monte/quando viso Iesu super aquas ambu
lante de nauī descendens ad illum ire contendit/solus reliquis in nauī residentibus/
admirantibusq; hominis audaciam nihil metuenit/nisi cum mergi coepisset qui
etiam ei de sua cruce p̄dicenti respondit. Et si me oportuerit mori tecum/nō te ne

LIBER QUARTVS

DE TACITVRNITATE SERMONISQVE MODE-
ratione. CAPITVLVM SEXTVM.

MUNC QVONIAM MANSVETOS præci-
pue taciturnitas decet/moderatio q̄ v̄bor̄, satis cō-
grue de ijs dicēdū videt̄, q̄ vtroq̄ laudabilif̄ vsi sūt,
vt discamus linguā ipsā/ & coercere cū seruādū erit
silentiū, & cū loqui expediet/ p̄silitare. Qñquidē Sa-
lomonis sentētia ē. In multiloqo nō deerit peccatū
Qui aut̄ moderat̄ labia sua/prudētissimus est.

Prouer. 10. c

IOB a domino arguit̄, q̄ cōtendere ac disputare secū concupi-
erit, dū calamitatū suar̄ causā anxie perquireret. Et respondens ait.
Qui leuiter locutus sū/respōdere qd̄ possum? Cōfitef̄ se nō habere
quo excuset incōsultā locutionē, & vt p̄nitendo veniā cōsequat̄.

Iob. 39. d

Manū meā in q̄t ponā sup̄ os meū. Vñ locut⁹ sū, quod vtinā nō di-
xissēm, & alter̄, q̄bus vltra nō addā. Hinc tu siqñ res inciderit/in q̄
diuinā p̄uidētia rationē iuenire nequeris, caue ne qd̄ imprudēt̄ p̄-
feras, sed tacit⁹ mirare, & nihil a deo nisi bonū æquūq̄ p̄ficisci posse

Ezechias
rex.

4. Reg. 18. g

EZECHIAS quartodecimo regni (semp̄ tibi habe psuasū
sui anno obsessus ī Hierusalē, plebē silere iussit, ne colloquīs Rab-
facis nūc minātis/nūc blādētis, ad deditiōē sollicitarēt̄. Exemplo
est/ne quid is qui de plebe imperitor̄ est, rñdere præsumat captio-
fis hareticor̄ argumētis, ne dū cōfutare ea nescit, etiā ipse in retiacu
lo diaboli inuoluat̄, & arce veritatis incaute custodita/ ab erroribus
captus pereat. Tacitus ergo obediat Ezechia, id est Christo regi &
in silentio oret, & ipse mittet angelū suū/qui perimat copias Assy-
rior̄, hoc est, dissipet malignor̄ insidias, mentēq̄ orātis illuminet,
vt amota dubietatis nebula, iā clare videre possit, eos vere mortuos
esse/qui ipsum nitebantur in mortem trahere secuu.

Iesus filius
syrach.

Eccī. 22. d

IESVS filius Syrach, dū efficere nequit, ne inter loquēdū pec-
cato aliquo nō implicet̄, sic ī Ecclesiastico suo cōquerit̄ & clamat.
Quis dabit ori meo custodiā, & sup̄ labia mea signaculum certū/vt
nō cadam in ipsis, & lingua mea perdat me? Hoc ip̄m periculū qd̄
in se deprehenderat, alios cauere iubet dicēs. Aur̄ tuū & argentū
tuū conflu, & verbis tuis facito staterā, & frenos ori tuo rectos. & ac-
tēde ne forte labaris ī lingua, & cadas in cōspectu inimicor̄ insidi-

rias heresum formas grauissime impugnant, & impugnando
 uincunt, & uincendo dominantur. denique potestate hereticis
 ablatam ad catholicos transferunt. qua ipsi usi plurima offi-
 cia in Clerum diuidunt. Ita Christi athlete non pro Deia-
 nira certant, sed pro ecclesia, non acheloum sed perniciosam
 heresim euertunt. non cornu tauro, sed hereticis extorquent
 in ecclesia regendi autoritatem. Inde creantur Pontifices,
 episcopi, presbyteri, diacones, clerici, & sic cornu impiis
 auulsum, sic credentibus cornu Copie salutaris. Hanc ue-
 rae uirtutis uiam ignorauit Hercules tuus, & in corporis ui-
 ribus beatitudinem ponebat, quas habuit cum belluis com-
 munes. Ille Nessum ne Deianiram uitiaret, sagitta confo- **Nessus,**
 xum interfecit. At ex nostris uir aliquis diuina humanaque
 litteratura eruditus hereticum ecclesiasticum dogma cor-
 rumpere conantem fidelis assertionis telo conficit. & de-
 structo errore, uel conuersum diabolo mori cogit, ut deo
 uiuat, uel obstinatum mori deo sinit & diabolo uiuere, ut
 uiuens mortuus sit, & alii sic mori timeant, atque in fide
 perseuerent, deo magis quam hominibus credentes. Nessum
 autem interfecisse nemini profuit, nisi Dianae & Herculi ipsi.
 huic ne mecham haberet uxorem, illi ne adulterii pollue-
 retur infamia. Porro hereticos confudisse omnibus prorsus
 prodesse est. Ita enim & errantes conuertuntur, & conuersi
 in fide perpetuo permanent. Post haec Nelei Pylis imperatoris
 regnum euertisse fertur, & de duodecim fratribus ipsum solum **Neleus,**
 uiuum reliquisse. Nihil (ut reor) cause apponit, quare Neleus
 his erumnis afficiendus foret. Non ne igitur iniquum simul
 & crudele facinus fuit, innocenti regnum abstulisse, & tot
 uiros nullius criminis conuictos caede sustulisse? Sed audi quae

20
uicti neq; furore eius percussi neq; blanditijs de-
lunati. Talibus aut uictis Contraueis, no i terra
sed i celo triumphant, plaudetibusq; Angelis atq;
letatibus pterni regis aula ingreduntur. Con-
ter nunc cu hac felicitate omis Herculis uicto-
rijs, omis eius triumphos, & disces, ubi plus uirtu-
tis laudisq; haberi, ubi plus impeditur pccati,
quod admodu (supius rocinati sum) te no refraga-
te. An pterea aliqd esse putabim) pro Deianira
conubio imitu cu Acheloo flumine extromen- Achelo-
post multiplicis quasda formas i traueu mutato? us-
& uicti detractu cornu Niniadis) Copijsq; dix
cu fructibus datu? Sed max religionis homines
pro spiritibus Christi ecclieq; nuptijs uicinis he-
reticis formas grauissime impugnat, & impu-
gnando uincit, & uincendo triumphat. Deniq; po-
testate hereticis ablata ad catholicos transfertur.
qua ipsi usi plurima officia i cleru diuiciant.
Ita Christi athletis no p Deianira creantur sed p
uicta, no Acheloa sed pnciosa heresi uicuntur,
no cornu traueu, sed hereticis extorquunt i ecclia
regendi auctoritate. Imo creantur potifices, epi,
psbiteri, diaconi, clerici. & sic cornu impijs
auulsu, fit creditibus cornu copis salutaris.
Hac uoce uirtutis uia ignorauit Hercules tuus,
& i corporis uiribus bititudinem ponebat, quod
habuit cu bellis comitibus. Ille Hestiu ne Deiani- Hestus.
ra uideret, sagitta confixa interfecit. At ex mris
uix aliquis diuina humanisq; litteris uia credit
heres. cu ecclie dogma corumpere conantem

naslov	tip slova	god. izdanja	tiskari, izdavači, urednici	mjesto
<i>pismo Šižgoriču</i> (u: Georgii Sığorei Sibenicensis Dalmatae Elegiarum et Carminum libri III)	gotica	1477	Adam de Rodueil	Venetiiis
De institutione bene vivendi	got. (naslovnica: antikva)	10. veljače 1507	Franciscus Lucensis de Consortibus (urednik, tiskar?), Bernardinus de Vitalibus (tiskar)	Venetiiis
Quinquaginta parabolae	got.	1510 (s. a.)	Laurentius de Rosis	Venetiiis
Bene vivendi instituta	ant.	1513	Lucas, Leonardus (= Lukas i Leonhard Alantsee, izdavači), Adam Petri de Langendorf (tiskar)	Basileae
Carmen de doctrina	ant. (naslovnica: tekstura)	1514	Ioannes Canappus	Erfordiae
Evangelistarium	got. (naslovnica: ant.)	svibanj 1516	Franciscus de Consortibus Lucensis (urednik), Iacobus Leucus (tiskar), Melchior Sessa (izdavač)	Venetiiis
Quinquaginta parabolae	got.	22. kolovoza 1517	Franciscus Lucensis, Petrus Liechenstein (tiskar)	Venetiiis
Evangelistarium	ant.	2. travnja 1519	Ioannes Koburger (izdavač), Adam Petri (tiskar)	Basileae
De humilitate et gloria Christi	got. (naslovnica: ant.)	20. srpnja 1519.	Bernardinus de Vitalibus	Venetiiis
Istoria sfete udovice Iudit	ant.	13. kolovoza 1521.	Petar Srtić (urednik), "maistro Marco librarario al signo del libro" (izdavač?), Guiljelmo da Fontaneto de Monteferrato (tiskar)	Vinegia
Epistola ad Adrianum VI pont. max.	ant.	30. travnja 1522.	Bernardinus de Vitalibus	Romae
Istoria sfete udovice Iudit	got.	30. svibnja 1522.	Jerolim Mirković (distributer, izdavač?), Bernardino Benali (tiskar)	Vinegia
De humilitate	got.	studenj 1522.	Lorenzo Lorio (izdavač), Ioannes Antonius da Sabio (tiskar)	Venechia
Istoria sfete udovice Iudit	ant.	29. siječnja 1523.	Iacomo di Negri (izdavač)	Vinegia
De laudibus Herculis	ant.	13. lipnja 1524.	Bernardinus de Vitalibus	Venetiiis

Tablica: tip slova Marulićevih djela izdanih za piščeva života (ili neposredno nakon smrti)

će vrhunac naći u dizajnu Nicholasa Jenson, u Veneciji 1469. godine.⁶ Rotunda, kojom je prvi tiskao Wendelin de Spira, u Veneciji 1472, pismo je znanstvenih knjiga — teologije, prava, medicine — i religije — devocionalne književnosti i liturgije. Napokon, italika, koju je prema manje formalnoj humanističkoj kurzivi dizajnirao Aldo Manuzio oko 1500, *također* u Veneciji, pismo je prvih “džepnih” ili “popularnih” izdanja klasika;⁷ zahvaljujući tomu, italika je postala “simbol učenog humanizma” u Italiji, a donekle i u čitavoj Evropi, “čak još izrazitije od antike utjelovljujući novi kult poezije i govorništva”.⁸

I antikva, i rotunda, i italika, dok se postupno šire iz Italije na onu stranu Alpa, dobivaju auru humanizma i talijanske renesanse. U njemačkim zemljama antikva postaje općeprihvaćeno pismo za tekstove na elegantnom latinskom između 1500. i 1515. (od dvadesetih godina XVI. st. početak će joj konkurirati italika Aldova dizajna); nasuprot tomu, sve varijante gotice bivaju korištene za izdanja liturgije, beletristike, pseudoznanosti, publicistike — za tiskovine namijenjene najširoj mogućoj distribuciji.⁹

Jedan je od centara antikve izvan Italije Basel, most između Juga i Sjevera.¹⁰ Upravo jedan bazelski primjer uzima H. G. Carter da bi nedvosmisleno pokazao vrijednosne konotacije antikve:

Pioneers in the use of Roman type among northerners were Johannes Amerbach at Basle, Koberger at Nuremberg, and Josse Badius at Lyons and Paris. (...) Amerbach did not print pagan classics, but he issued modern texts in elegant Latin. In 1486 he published in Roman type an *Epistolare* by Joannes Philelphus, described as ‘elegantissimum’. More adventurous was his setting in Roman the letters in the collected works of St. Ambrose in 1492 and the letters of St. Augustine in 1493. This was to claim a mastery of language and style for these fathers that had not been claimed before for theologians, a stage in the growth of Christian humanism.¹¹

⁶ “[Jenson’s design] remains unsurpassed as a type for quartos and small folios. The typographical medium could hardly hold more of the Italian Renaissance, the intense admiration for classical precedent in the capitals, the humanists’ love of clarity and grace in the small letters. There was little left for the makers of Roman type in Italy in the way of designing but to copy Jenson.” Carter, n. dj., s. 71.

⁷ Do Alda su osmina i dvanaestina bile isključivo formati duhovnog štiva, molitvenika, dobrih nauka poput *Imitatio Christi*; format klasika bila je četvrtina (Carter, n. dj., s. 74). S ovim je u skladu manji format Marulićevih mletačkih izdanja *De institutione* (1507, 16 cm), *Quinquaginta parabolae* (1510. i 1517, 14 cm) i *De humilitate* (1519, 16 cm; 1522, 15 cm).

⁸ Carter, n. dj., s. 75, 117.

⁹ Rudolf Hirsch, *Printing, Selling and Reading, 1450-1550*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1967, s. 117.

¹⁰ Hirsch, n. dj., s. 114—115; Carter, n. dj., s. 49—50, 75—76.

¹¹ Carter, n. dj., s. 76.

Uzmemo li sve ove podatke u obzir, zaključit ćemo dvoje:

- gotica u Marulićevim latinskim djelima znak je da se tiskari i izdavači obraćaju tradiciji sklonoj publici, dok antikva signalizira Marulićeve naglašenije humanističke tekstove.¹²
- antikva u bazelskim izdanjima tekstova koji su u Mlecima slagani goticom pokazuje da prelazeći Alpe Marulićeva djela *mijenjaju karakter*: slično Ambrozijevim i Augustinovim pismima u Amerbachovu izdanju, i Marulićeve knjige od “običnog” kršćanskog štiva postaju plodovi kršćanskog humanizma.

Od dviju Marulićevih u Italiji izdanih, a antikvom složenih knjiga, jedna je u novije doba redovito isticana kao humanistički tekst; to je upravo naš *Dijalog o Herkulu*. No ona druga jest *Epistola ad Adrianum VI Pontificem Maximum*, “politički memorandum novoizabranom papi” za kršćansko jedinstvo protiv Turaka. Za razliku od *Herkula*, poslanica Hadrijanu već je dvojbena humanističkog karaktera; Darko Novaković vidio ju je kao rad “umorna, starog čovjeka koji još jednom odgovara pozivu vlastite savjesti i rodoljublja”, pri čemu tekst “ne pruža povoda za dalekosežnu stilističku interpretaciju”,¹³ dok će Bratislav Lučin naglasiti ambicioznu i lucidnu, “retorički besprijeckornu izvedbu”.¹⁴ Tipografsko ruho podržava, čini se, Lučinovu reinterpetaciju; istovremeno, raznolikost reakcija modernih čitalaca za nas je izazov: jesmo li i danas kadri vidjeti ono što je izdavač poslanice Hadrijanu želio da čitaoci vide?

Postoji, međutim, i nekoliko argumenata da dvije gornje točke prihvatimo *cum grano salis*.

Prvo, opisana “žanrovska” podjela, u kojoj je gotica na jednoj, dok su antikva i italika na drugoj strani, stvar je običaja, a ne strogog pravila, osobito u Italiji; to znači da iznimaka uvijek ima, da odabir pisma i formata nije uvijek vrijednosno motiviran. Hirsch navodi da od 151 tiskare koje su djelovale u Veneciji tijekom XV. i početka XVI. stoljeća njih 36, tj. oko četvrtine, jednostavno nije posjedovalo

---

¹² Slično je zaključio već Béné (“Marulić and Europe”, s. 146), iako s nešto drugačijim naglaskom. I on oskudnu likovnu i staromodnu tipografsku opremu mletačkih izdanja na gotici suprotstavlja raskoši naslovnica i modernosti sloga bazelskih pretisaka, tumačeći skromnost mletačkih izdanja kao znak “manjeg prestiža”. Ovo je interpretacija sa stajališta modernosti, našega doba, onoga koje preferira humanizam. No goticu, skromnost i mali format mletačkih izdanja možemo smatrati i znakom *popularnijeg* izdanja, namijenjenog manje elitnoj publici, manje naviknutoj na humanistiku u rukopisu (standardno pismo XV. i XVI. stoljeća, ono koje djeca uče u školi, jest *gotica*; usp. o tome Paul F. G r e n d l e r, *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300–1600*, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 1989).

¹³ Darko N o v a k o v i ć, “Marulić i metafizička dimenzija povijesti”, u: *Epistola domini Marci Maruli Spalatensis ad Adrianum VI. Pont. Max.*, ur. Josip Bratulić, Zagreb, Split: Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Crkva u svijetu i dr., 1994, s. 33–41.

¹⁴ Bratislav L u č i n, “Moć riječi ili klasik za treće tisućljeće”, u: Marko Marulić, *Duhom do zvijezda*, Zagreb: Mozaik knjiga, 2001, s. 5–28.

antikvu.¹⁵ Nadalje, rani se tiskari *općenito* doduše ne ravnaju prema vlastitim sklonostima, već prema zahtjevima tržišta (odnosno, prema vlastitoj procjeni i poznavanju tih zahtjeva) — ali, da bismo bili sigurni da to vrijedi i u *konkretnim* slučajevima, morali bismo bolje poznavati praksu i situaciju tiskara o kojima je riječ. Jesu li Adam de Rottweil i Lorenzo de' Rossi uopće posjedovali antikvu? Je li Adam Petri između 1513. i 1519. *išta* tiskao goticom, kakva su to bila izdanja, na kojem jeziku? Nisu li *Dijalog o Herkulu* i poslanica Hadrijanu tiskani antikvom naprosto zato što je Bernardino Vitali u neko doba nakon 20. srpnja 1519. (datuma iz kolofona *De humilitate*) prodao svoj set gotičkih slova, odlučivši tiskati samo u antikvi?

Ova pitanja pokazuju koliko još uvijek — uza sva dosadašnja vrijedna istraživanja — malo znamo o društveno-povijesnom kontekstu Marulićevih izdanja. Popis problema lako je moguće nastaviti. Jesu li tiskare koje su izdavale Marulića bile male ili velike? Koje su bile njihove uobičajene tiraže? Jesu li financijeri Marulićevih knjiga — oni čije se ime u kolofonima navodi uz tiskare — bili profesionalni izdavači ili tek gosti u knjižarskom poslu? Što znamo o knjižarama u kojima su se prodavale Marulićeve knjige — o “štacunu ki darži libar za sinjao”? Marulićeva su izdanja tiskana upravo u velikim centrima tiskarstva poput Venecije, Basela, Kölna — centrima čija je bogata tiskarska povijest dobro i mnogostrano istražena.¹⁶ To znači da problemi na koje ukazujem možda nisu nerješivi.¹⁷

3. Herkul između rukopisa i tiskarske preše

Kao što smo spomenuli, *Dijalog o Herkulu* posebno je zanimljiv jer poznajemo i Marulićev autograf (Vallicellianus, sign. F 98) i izdanje koje je na osnovi autografa priređeno (Venecija: Bernardino Vitali, 1524), malo nakon piščeve smrti.

¹⁵ H i r s c h, n. dj., s. 116. H i r s c h, *ibid.*, upozorava da tiskare bez antike nisu bile samo mala ili manje značajna poduzeća.

¹⁶ Što se njemačkih zemalja tiče, važne je priloge o tiskarima i dragocjene napomene o tehnologiji tiska dao Franz L e s c h i n k o h l, “Marko Marulić u njemačkim knjižnicama”, *Colloquia Maruliana III*, Split: Književni krug, 1994, s. 99—126. Jako se osjeća nedostatak takvih radova o Italiji i Francuskoj.

¹⁷ Važan izvor spoznaja o uvjetima u kojima se pojavljuju Marulićeva izdanja mogli bi biti privilegiji kojima je Mletačka Republika od 1486. ustupala pojedinim tiskarima i izdavačima ekskluzivna tiskarska prava za određene naslove. Miloš M i l o š e v i ć, “Sedam nepoznatih pisama Marka Marulića”, *Colloquia Maruliana I*, Split: Književni krug, 1992, s. 5—56, donio je “molbu i dozvolu za tiskanje” u kojoj Francesco de' Consorti, u veljači 1503. (more Veneto) traži privilegij za tiskanje Marulićeve *Institucije*. U kolofonu *Evangelistara* iz 1516. stoji upozorenje o sličnom privilegiju: “Iussu mandatorum Ill. D. S. O. V. Nobilis, literator, plebeie, impressor, mercator, mercenarie! Hoc Maruli opus decennium ne impressito neve vendito. Si quis ergo adversus ierit feceritve, poenas statutas pendito.” (f. 150v i. e. 151v) Mletačke je tiskarske privilegije pobilježio Rinaldo Fulin, “Documenti per servire alla storia della tipografia veneziana”, *Archivio veneto*, XXIII (1882), “not exhaustively used in the literature on early printing” (H i r s c h, n. dj., s. 84). Usput, govoreći o mletačkim tiskarskim privilegijima, H i r s c h (n. dj., s. 83) navodi da je prvi *tiskar* kojemu je Republika dala takvu povlasticu (1492) bio Bernardino Benali, onaj koji će tiskati drugo izdanje *Judite*!

Raspoložemo, dakle, mogućnošću uvida u razlike i sličnosti između autorove i izdavačeve verzije jednog Marulićeva teksta. Kako autografi glavnine Marulićevih djela nisu očuvani, analiza varijanata *Dijaloga o Herkulu* može nam poslužiti kao okvirno mjerilo autentičnosti Marulićevih izdanja, odnosno stupnja vjernosti prvih Marulićevih izdavača autorovim rukopisnim predlošcima.

Na istraživanje odnosa rukopisnog i tiskanog *Herkula* pozvao je još davno Branimir Glavičić,¹⁸ no ova jednostavna analiza dosad nije bila provedena. Čini se kao da je, otkako je Šime Jurić 1976. otkrio *autograf*, tiskano izdanje *Dijaloga o Herkulu* nekako gurnuto u zapećak. Ovo se zapostavljanje uklapa u opću filološku tendenciju: s jedne strane, favoriziramo autora, a s druge — sumnjičavi smo prema renesansnim izdanjima. Nepovjerenje potječe otuda što su rana izdanja *klasičnih*, tj. grčkih i rimskih autora priređivana — za naša mjerila — nekritički, na osnovi rukopisa koji je izdavaču bio pri ruci, uz brzu korekturu i lekturu, uz provođenje proizvoljnih, *ad hoc* emendacija.

Pa ipak, upravo Marulićeva prva izdanja pružaju argumente protiv ove nevjerice. Naime, sve knjige koje je priredio Francesco de' Consorti iz Lucce (*Institucija*, *Evangelistar*, *Pedeset priča* i *Dijalog o Herkulu*) nakon Marulićeva teksta donose i priređivačeva *Errata*, gdje de' Consorti izjavljuje da je složeni i prelomljeni tekst još jednom usporedio s autografom, nalazeći i popisujući tiskarske pogreške.¹⁹ Svijest o potrebi vjernosti autorovu tekstu, dakle, postoji. Treba tek vidjeti koliko ta potreba biva *ostvarena*.

Detalji usporedbe autografa i prvotiska *Dijaloga o Herkulu* nalaze se u **Prilozima 1 i 2**. Kao što se moglo očekivati, razlike postoje; nisu krupne, ali nisu ni zanemarive. Javljaju se na tri razine: u marginalijama, u interpunkciji, i u samim riječima teksta.

Marulićeve izvorne marginalije u izdanju 1524. najčešće bivaju izostavljene ili generički skraćene (nije “Nemejski lav”, već samo “Lav”; usp. **Prilog 2**). No ima i marginalija koje je izdavač *dodavao*; one su često metatekstualne. Ako marginalije općenito olakšavaju čitaocu orijentaciju u tekstu i usmjeravaju njegovu

¹⁸ “Sada smo prvi put u prilici, kad je riječ o Marulićevu opusu, da vršimo neke usporedbe koje nam opet omogućuju da u izvjesnoj mjeri produbimo i dopunimo naša znanja o tome djelu, a ponešto i njegovu piscu. Jer sada raspoložemo i autografom i onodobnim izdanjem jednoga Marulićeva djela”; Branimir Glavičić, “O još jednom Marulićevu novootkrivenom tekstu”, *Forum XX* (1981), br. 3, s. 329—335.

¹⁹ Kako znamo, de' Consorti je bio kantor venecijanske crkve sv. Marka. Svojim se statusom lijepo uklapa u sociološki okvir koji je ocrtao Hirsch, n. dj., s. 19 i 47, govoreći o ulozu pripadnika viših staleža u tiskarstvu, osobito u Italiji: plemići, patriciji, liječnici, profesori pojavljuju se na naslovnicama zajedno s tiskarima, daju novce, biraju i preporučuju tekstove za objavljivanje, pripremaju rukopis za tisak i korigiraju; u popisu 760 korektora iz razdoblja 1457—1500 (J. M. Lehart, *Pre-Reformation Printed Books*, New York 1935, s. 159) naći ćemo 47 svjetovnih svećenika, nadbiskupa, papinskog upravitelja, protonotara, 10 biskupa.

Prilog 1. *Variae lectiones: rukopis (Vallicellianus F 98) prema prvom izdanju (Venetiis, 1524)*

Tekstualne su inačice podertane i popraćene komentarom, ponekad uz obavijest o stanju u drugom modernom izdanju (Split, 1992). U zagradama su navedeni brojevi folija rukopisa, odnosno izdanja (nenumrirani u izvorniku); r = recto, v = verso; KK = izdanje Književnog kruga Split (1992).

rukopis (MS)	prvo izdanje (1524)	komentar
M. MARVLI DIALOGVS DE HERCVLE A CHRISTICOLIS SVRATO. CONLOCVTORES THEOLOGVS ET POETA.	LIBER MARCIMARVLI SPALATENSIS DE LA VDIVS HERCVLIS, INTER- LOCVTORES POETA ET THEOLOGVS.	uoči razliku u redosljedu THEOLOGVS - POETA!
(5r) De his profecto quę abste hactenus dicta sunt meditari.	(4r) De his profecto quę hactenus abste dicta sunt meditari.	razlika u redosljedu
(7r) Tuę nunc partes sunt, docere (ut pollicitus es) ista omnia non tam multi neque magni faciēda esse, quanti a me estimantur.	(6r) Tuę nunc partes sunt, docere (ut pollicitus es) ista omnia non ita multi neque magni faciēda esse, quanti a me estimantur.	Sitna razlika, mogla je nastati prilikom dikriranja, odnosno prepisivanja.
(8r-8v) Vel si denarium hunc beatitudinem interpretari uolumus, tam illis datur qui in iuuenta, iuuentute, quam qui in senectute ad deum conuersi fuerint.	(6v) Vel si denarium hunc ipsam beatitudinem interpretari uolumus, tam illis datur qui in iuuenta, quam qui in senectute ad deum conuersi fuerint.	1524 pojašnjava izraz. Varijantom iuuenta MS izbjegava rimu iuuentute / senectute; 1524 slijedi ispravku MS, za razliku od f. 19r!
(9r) restat ut Herculis tui, quem tantopere miraris, quique heroum maximus fuit, gesta diligenter excutiamus.	(7r) restat ut Herculis tui, quem tantopere miraris, quique heroum omnium maximus fuit, gesta diligenter excutiamus.	1524 dodaje
(11r) hi lutulentam bestiam, turpem uoluptatem in se penitus interimunt, et seruando pudiciciam Hercule ipso fortiores fiunt.	(9r) hi lutulentam bestiam turpem uoluptatem in se penitus interimunt, et seruando pudiciciam Hercule ipso fortiores fiunt.	KK (s. 117): ... et seruando pudiciciam Hercule ipso fortiores sunt.
(12r) Si tamen ista non mediocris, sed prope singularis argumenta solertię fuisse putas, accipe qua ratione a nostris, quam egregie talia cuncta superantur.	(9v) Si tamen ista non mediocris, sed prope singularis solertię argumenta fuisse putas, accipe qua ratione a nostris, quam egregie talia cuncta superantur.	Promjena redosljeda pojednostavnjuje izraz u 1524.
(13r) Illud præterea quod uictis Amazonibus Hippolites baltheum rapuerit	(10v) Illud præterea quod uictis Amazonibus Hippolite baltheum rapuerit	Pojednostavnjeno u 1524.
(15r) Cum ergo tam se ipsum quam alium a culpa alienum occidere piaculare sit, cui dubium esse debet, illos qui sic agunt, non ad celum migrare, sed ad inferos potius ruere, æternis addictos suppliciis?	(12r) Cum ergo tam se ipsum quam alium a culpa alienum occidere piaculare sit, cui dubium esse debet, illos qui sic agunt, non ad caelum migrare, sed ad inferos potius ruere, æternis addictos suppliciis?	Greška u KK (s. 121): Cum ergo tam se ipsum quam alium a culpa alienum occidere peculiare sit... (usp. potvrdu iz <i>Maruliceva latinskog rječnika</i> , s. v.: nouam religionem inducere piaculare uidebatur)
(15v) Et quoniam non parua quidem afficio lætitia, rem hanc abste didicisse, cum philosopho, tum theologo, quem te esse profiteris dignam, gratissimum mihi erit, si reliqua simili ratione discutere et enucleare pergas.	(12r) Et quoniam non parua quidem afficio lætitia, rem hanc abste me didicisse, cum philosopho, tum theologo, quem te esse profiteris dignam, gratissimum mihi erit, si reliqua simili ratione discutere et enucleare pergas.	Ovo je N+inf, pa je MS u pravu; ali 1524 ponovo "normalizira", tj. "olakšava"; KK prema 1524 (na s. 122): Et quoniam non parua quidem afficio lætitia rem hanc abs te me didicisse...

<p>(15v) Ille Euristei imperata fecit. Nostri autem dei iussis parent atque obediunt. Ille in his que sponte egit, suo usus est consilio. nostri uero...</p> <p>(17r) Post hec abste dictum memini, illum ad palene(m) <pokrata u MS> cum gygantibus decertasse. certauit et Dauid noster cum Golia gygante, & inermis armatum superauit.</p> <p>(17r) Sic ipse Antheum procul a terra sublatum deficere ac perire compellit.</p> <p>(18r) Nonne rem magis insignem, magisque a sapientibus commendatam agit Christianus, terrena contemnendo</p> <p>(19r) atque hac ratione tres <u>Chrysauro</u> natos interimunt.</p> <p>(19r) Hercules inquis etiam Sicanis ipsis imperauit.</p> <p>(19v) Sic ergo melius, sic gloriosius cum isto Caco contenditur, cuius uictores corona beatitudinis coronantur.</p> <p>(19v) Ceterum sacre scripturae autoritati semper magis credere expedit,</p> <p>(20r) At ex nostris uir aliquis diuinis humanisque litteris <corr. in MS-to ex diuina humanaque litteratura> eruditus hereticum ecclesie dogma corrumpere conantem</p> <p>(20r) Ille Nessum ne Deianiram utiaret, sagitta confixum interfecit.</p>	<p>(12v) Ille Euristei imperata fecit, nostri uero dei iussis parent atque obediunt. Ille in his que sponte egit, suo usus est consilio, nostri autem...</p> <p>(13v) Post hec abste dictum memini, illum ad palenem cum gygantibus decertasse. certauit et Dauid noster cum Golia Gygante, & inermis armatum superauit.</p> <p>(14r) Sic ipse Antheum suum procul a terra sublatum deficere ac perire compellit.</p> <p>(14r) Nonne rem magis insignem, magisque a sapientibus commendatam agit Christianus, terrena contemnendo</p> <p>(14v) atque hac ratione tres <u>Chrysauro</u> natos interimunt.</p> <p>(15r) Hercules inquis etiam Sicanis ipsis imperauit.</p> <p>(15v) Sic ergo melius, sic gloriosius cum isto Caco contenditur, cuius uictores corona beatitudinis remunerantur.</p> <p>(15v) Cacterum diuinae scripturae autoritati semper magis credere expedit,</p> <p>(16r) At ex nostris uir aliquis diuina humanaque litteratura eruditus hereticum ecclesiasticum dogma corrumpere conantem</p> <p>(16r) Ille Nessum ne Deianiram utiaret, sagitta confixum interfecit.</p>	<p>Sitna razlika, mogla je nastati prilikom diktiranja, odnosno prepisivanja (koordinirani se član prilagođuje!).</p> <p>Dvije sitne razlike; KK prilagođuje današnjem uzusu (s. 124): illum ad Palenen</p> <p>1524 objašnjava (i naglašava!).</p> <p>KK (s. 125): Nonne rem magis insignem magisque a sapientibus commendatam agit Christianus terrena contemnendo</p> <p>Sintaksa pojednostavnjena u 1524; KK prema 1524 (s. 126).</p> <p>KK (s. 127): Hercules, inquis, et Sicanis ipsis imperauit.</p> <p>MS figura etymologica; 1524 radije varira izraz.</p> <p>1524 stilski izjednačuje; prethodno u tekstu četiri puta dolazi diuina scriptura, a sacra samo jednom uz historia.</p> <p>1524 slijedi raniju verziju MS! (KK uz s. 128 ne javlja o stanju u MS; usp. slikovne priloge)</p>	<p>Ranije se u Herkulu istom kontekstu susreće confixus: Nessus autem translate puellę uim inferre uolens, Herculis sagitta confixus peritit (f. 6v MS, 5v 1524, s. 109 KK). No ako je confoxum grafija za confossom (od confodere), varijanta 1524 moguća je, tj. višekratno potvrđena u antičkom latinitetu, jednako kao i istoznačno confixum. — U Marulićevoj poeziji susreću se, opet istoznačno, oba oblika. U Evandelistaru configere je vezano uz crux, a confodere uz strijele, koplja i slično.</p> <p>MS hijjazam, 1524 paralelizam</p> <p>KK (s. 128) prema 1524.</p> <p>1524 stišava izraz; KK prati MS, ali, kao i obično, mijenja interpunkciju (s. 128): Nihil, ut equidem reor, causę opponitur. (I ut reor i ut equidem reor potvrđeno je u <i>Evandelistaru</i>.)</p>
<p>(20v) diabolus mori cogit, ut uiuat deo, uel obstinatum mori deo sinit, et diabolus uiuere,</p> <p>(20v) Nessum autem interfecisse nulli profuit</p> <p>(20v) Nihil (ut equidem reor) causę opponitur</p>	<p>(16r) diabolus mori cogit, ut deo uiuat, uel obstinatum mori deo sinit et diabolus uiuere,</p> <p>(16r) Nessum autem interfecisse nemini profuit</p> <p>(16r) Nihil (ut reor) causę opponitur</p>	<p>MS hijjazam, 1524 paralelizam</p> <p>KK (s. 128) prema 1524.</p> <p>1524 stišava izraz; KK prati MS, ali, kao i obično, mijenja interpunkciju (s. 128): Nihil, ut equidem reor, causę opponitur. (I ut reor i ut equidem reor potvrđeno je u <i>Evandelistaru</i>.)</p>	<p>MS hijjazam, 1524 paralelizam</p> <p>KK (s. 128) prema 1524.</p> <p>1524 stišava izraz; KK prati MS, ali, kao i obično, mijenja interpunkciju (s. 128): Nihil, ut equidem reor, causę opponitur. (I ut reor i ut equidem reor potvrđeno je u <i>Evandelistaru</i>.)</p>

pažnju, ovdje vidimo da su izdavač i urednik smatrali kako tekst treba *dotatno* olakšati, kako pomoć čitalačkoj pažnji i orijentaciji treba čak *pojačati*.²⁰

Što se interpunkcije tiče, nekoliko općenitih napomena. Današnji je priređivački standard poštivanje autorova leksika (katkad čak i grafije), ali moderniziranje interpunkcije, uz obrazloženje da je izvorna interpunkcija neprikladna za današnje čitaoce. No to ne znači da u izvornoj interpunkciji antičkih i renesansnih tekstova nema sistema, koliko god tuđ ili labav on danas izgledao.²¹ Marulić ovdje nije iznimka. U splitskim izdanjima *Sabranih djela* provedena je moderna, gramatička interpunkcija; no rukopisi svjedoče da je Marulićeva interpunkcija bila logička — točnije, retorička; on nije zarezima označavao zavisne rečenice, već *cola et commata*, smislene i izvedbene cjeline; njegov zarez ne dolazi ispred odnosne zamjenice (*qui*), ali dolazi ispred sastavnih veznika (poput *et*).²² Ovakva interpunkcija, možemo reći, pretvara tekst u partituru.²³

Interpunkcija izdanja iz 1524. razlikuje se od interpunkcije autografa; posebni su problemi u određivanju granice čitavih rečenica; no, općenito govoreći, i tamo je princip interpunkcije također *retorički*. Zato je — uz sva odstupanja — autorovoj volji i zamisli izdanje 1524. vjernije nego što smo mi danas.

Napokon, *variae lectiones*. Zapažam, prvo, da de' Consortijeva *Errata* nisu osobito pouzdana; ona popisuju uglavnom slovne pogreške, a najveći broj tekstoloških odstupanja nije registriran (situacija je drugačija u *Instituciji* i *Evangelistaru*). To stvara dojam da je *Dijalog o Herkulu* s rukopisom kolacioniran na brzinu.

²⁰ Opseg marginalnih izmjena navodi nas i da se zapitamo — ili da shvatimo da ne znamo — *kako* su marginalije zapravo nastajale. Jesu li bile unošene u probni otisak? Ili su bile diktirane? U svakom slučaju, u valičelijanskom rukopisu nema traga izmjenama koje zatječemo u izdanju 1524.

²¹ Govoreći o čitanju u doba širenja tiska, H i r s c h (n. dj., s. 136—137) naglašava da nije bilo potrebe za sustavom interpunkcije sve dok je komunikacija bila ponajviše usmena (propovijedanje, čitanje javnih proglašaja, recitiranje itd.). No kad se čitanje počelo *širiti* — kako je sve više i više ljudi počinjalo samostalno čitati — počela je jačati i briga za točnu (tj. u prvom redu logičnu) interpunkciju; nastaju *Artes* (ili *Rationes*) *punctandi*; interpunkciju poučava Guarino iz Verone, učitelj Jana Panonija; Aldo Manuzio uvodi sustav interpunkcije (pozivajući se na Petrarca i Guarina) u svom izdanju Laskarisovih *Erotemata* (1495), a sustav objašnjava u *Rudimenta* (1501), *Institutiones* (1508) i *Rudimenta* (1517).

²² S druge strane, Marulićeva je interpunkcija ponekad neočekivano moderna. Uvid u rukopis pokazuje da se Marulić često koristi zagradama za omeđivanje parentetičkih komentara, npr. Vallicellianus f. 21v: “Certe illi (ut iam uideo) ignorantes uerę uirtutis uiam, aiunt Herculem uita defunctum (sicut supra est dictum) in deos fuisse relatam.” Izdanje 1524 (f. <20r>) na takvim mjestima vjerno slijedi predložak; izdanje *Sabranih djela* (Marko Marulić, *Latinska manja djela I*, preveo, komentirao, priredio latinski tekst i dodao kazala Branimir Glavičić, Split: Književni krug, 1992) zagrade dosljedno zamjenjuje zarezima (sličan je slučaj i s *Evangelistarom*).

²³ Usp. o tome Neven J o v a n o v i ć, “Paratekst i *loci Biblici* kao put od stila do tumačenja Marulićeva *Evangelistara*”, u: *Colloquia Maruliana XII*, Split: Književni krug, Marulianum, 2003, s. 23-46.

Jedan je dio tekstoloških razlika mogao nastati prirodno, tj. ljudskim lapsusom, prilikom slaganja “napamet”; ali zatječemo i nekoliko razlika koje — bez obzira na namjerno ili nenamjerno porijeklo — imaju stilsku vrijednost. Učinak takvih razlika najčešće je normalizacija, približavanje Marulićeva poetičnijeg — ili jezično rafiniranijeg — izričaja neobilježenom, neutralnom, običnijem latinskom.

Osim toga, kolacioniranje autografa i prvotiska iznijelo je na vidjelo dva proturječna poteza. Izdanje (f. <6v>) jednom preuzima iz rukopisa (f. 8r) naknadnu izmjenу (*iuuenta* umjesto *iuuentute*). No ne postupa tako u slučaju naknadne izmjene na f. 20r rukopisa (*humanisque litteris* umjesto *diuina humanaque litteratura*; potonja lekcija nalazi se i na f. <16r> izdanja 1524). Eto malog misterija, osobito kad se sjetimo da se izdanje pojavilo *nakon* Marulićeve smrti. Je li možda ispravak na f. 20r, stilski bliži humanističkom ukusu, unesen naknadno — je li ga možda unio netko drugi, možda isti onaj koji je nemilosrdno zacrnio ime Erazma Roterdamskog u Marulićevoj uvodnoj poslanici? Ili je možda kao predložak za prvotisk *Dijaloga o Herkulu* poslužio neki drugi Marulićev rukopis? — Što se tiče Marulićevih osobnih sklonosti, možemo zaista govoriti o omašci pera; *litteratura* se u njegovim djelima pojavljuje rijetko, a još rjeđe u novovjekovnom značenju “filologija, jezikoslovlje, književnost”; mogli bismo ustvrditi da Marulić, u načelu, u svom književnom izrazu izbjegava ovu riječ.²⁴ Jedinu sam potvrdu *litteratura* našao u *Vita diui Hieronymi* (neobjavljeno u Marulićevo vrijeme; British Library Ms. Add. 18.029; autograf, rano proljeće 1507, f. 3r):²⁵

Puerullus adhuc litterarum studijs traditus in grammatica Donatum habuit p̄ceptorem, in rhetorica Victorinum. Et iam Gr̄ęca Latinaque litteratura excultus, cum nondum XX annorum esset, scholam ad se publice delatam aperuit et p̄cipere coepit.

Primijetite ovdje specifičnu motivaciju porabe. Zapravo je blizina *litterae* izazvala to *litteratura*; drugi izraz Maruliću je potreban za variranje, ili, točnije, za paronomaziju. — Usporedbe radi, napomenimo još da *litteratura* kao “književnost” nije bila nimalo zazorna Erazmu Roterdamskom, koji je u *Enchiridion militis christiani* (1501) rabi triput.²⁶

²⁴ Provjerio sam sva djela osim, nažalost, *De humilitate i Institucije*; primjer iz potonjeg teksta navodi *Marulićev latinski rječnik: litteratura imbutus* “pismen” u In I 416 (prema izdanju *Sabranih djela*).

²⁵ Usp. Darko N o v a k o v i ć, “Novi Marulić: *Vita diui Hieronymi*”, *Colloquia Maruliana III*, Split: Književni krug, 1994, s. 5—24, i “*Marci Marvli vita Diui Hieronymi*”, priredio Darko Novaković, *ibid.*, s. 25—66.

²⁶ Evo potvrda (prema elektronskom izdanju *Itinera Electronica*, <http://zeus.fltr.ucl.ac.be>; podaci od 27. studenog 2002). Ench. 2: Breuiter omnem ethnicam *litteraturam* delibare profuerit, si quidem id fiat, ut dixi, et annis idoneis et modice; 8,5: de sapientia carnis, quae inimica est deo, in eos detorquent, qui *litteraturam* saecularem (quam uocant) didicerunt; 9,7 (slično Maruliću iz *Vita diui Hieronymi*): Atque ut intelligent calumniatores quidam, qui summam existimant religionem nihil bonarum litterarum scire, quod politiorem ueterum *litteraturam* per adolescentiam sumus amplexi, quod utriusque linguae, Graecae pariter ac Latinae, mediocrem cognitionem non sine multis uigiliis nobis peperimus...

4. Zaključci

Materijalni i tipografski aspekt Marulićevih knjiga može poslužiti kao polazna točka povjesničarskog istraživanja. Upoznamo li onodobne i lokalne konotacije elemenata likovne i tipografske opreme, elemenata poput formata, ilustracija na naslovnica, tipa slova — moći ćemo formulirati hipoteze o profilu publike kojoj su tiskari i izdavači namjenjivali svoja izdanja; to će nas, opet, voditi do žanrovskog okvira u kojem su Marulićevi suvremenici doživljavali njegova djela. Moguće je tako pretpostaviti da se, što se talijanskih običaja tiče, rana izdanja Marulićevih latinskih djela dijele na dvije skupine. Veću skupinu čine knjige složene goticom; ta djela (*Institucija*, *Evandelistar*, *Quinquaginta parabolae*, *De humilitate*) ističu svoju popularnu i nabožnu dimenziju. Nasuprot njima, dva naslova u antikvi, pismu klasika i modernog elegantnog latiniteta — to su poslanica papi Hadrijanu i *Dijalog o Herkulu* — nastupaju kao naglašeno humanistički tekstovi (premda su, u skladu s Marulićevom poetikom, tekstovi *obje* skupine i humanistički i pobožni).

S druge strane Alpa konotacije se Marulićevih djela mijenjaju. U Baselu i Erfurtu *Institucija*, *Evandelistar* i *Carmen de doctrina* bivaju složeni u antikvi; i oni “postaju” humanistički tekstovi. Možda zato što su na latinskom; možda zato što dolaze iz Italije; no, u svakom slučaju, njihova je ciljna publika ona koja se na antikvu navikla čitajući klasike i humaniste.

Koliko, pak, možemo vjerovati ranim izdanjima Marulićevih djela? Sudeći po jedinom nam dostupnom uzorku, *Dijalogu o Herkulu* (koji poznajemo i u autografu i u izdanju iz 1524) Marulićevi su mletački izdavači — u ovom slučaju Francesco de' Consorti, kao korektor, i Bernardino Vitali kao tiskar — svome autoru vjerni približno koliko i njegov moderni splitski nakladnik i priređivač. Naime, zanemarimo li neizbježne slovne omaške, izdanje iz 1524. pokazuje 16 odstupanja od rukopisa, dok filološko izdanje iz 1992. od rukopisa odstupa 8 puta (usp. **Prilog 1**). I u mletačkom i u splitskom izdanju ta su odstupanja *sitna*; nijedno ne zadire u smisao teksta, nema dramatičnih ispuštanja ili dodavanja.

Dakle, uza sve ograde — uzorak je onespokojavajuće malen, *Dijalog o Herkulu* znatno je kraći od glavnih Marulićevih latinskih djela, možda se radi o izdanju priređenom s posebnim pijetatom prema uspomeni nedavno preminulog autora — usudio bih se reći: prvim izdavačima Marulićevih tekstova možemo vjerovati.

Prilog 2. Razlike na marginama

/ = novi redak.

notandum = grafički znak, crtež vitice ili ruke.

Dio teksta na koji ukazuje marginalija naveden je unutar zagrada. Pokrate su razriješene unutar zagrada, npr. *Stymphal(ides)*.

MS	1524	komentar
(2v) Hercules.	(2r) Hercules heroum max.	1524 dodaje.
(2v) -	(2v) Hercules / Iouis filius (Hercules Iouis ex Alcmena filius...)	1524 dodaje cijelu marginaliju.
(3v) Stymphal(ides) V	(3r) Stymphalides aues V	1524 objašnjava dodavanjem.
(4v) Baltheus Hipp(olites) IX	(3v) Baltheus / Amazo. / IX.	1524 objašnjava.
(4v) Mala Hesp(eridum) XII	(4r) Horti hesperidum / XII.	1524 objašnjava.
(5r) -	(4r) <notandum (ruka!)> (Laudis enim non auri cupidum esse oportet, qui ad immortalitatem aspirat.)	Istaknuto u 1524, u MS ne.
(5r) <notandum (vitica!)> (Quę autem nemine iubente uir ad ętermitatem genitus peregerit, his etiam plura sunt, neque fama minus celebrata.)		Istaknuto u MS, u 1524 ne (dvije rečenice nakon gornje razlike), KK ne javlja ni o ovoj, ni o gornjoj marginaliji.
(5v) Ludi olymp(ici) <i>notandum (vitica!)> (Hercules cum tauro Pasiphes ad Euristeum reuersus...)	(4v) Ludi olympici.	1524 izostavlja notandum.
(6r) Chrysauro filii	(5r) Chrysauros rex.	1524 objašnjava
(6r) Gygantes	(5r) Gygantes / Erix.	1524 dodaje
(6r) Neptunni filii	(5r) Neptunni liberi.	varijacija
(6v) Euritus.	(5v) Euritus rex	1524 dodaje
(7r) -	(5v) Oechalia. (Troiam Oechaliamque)	1524 dodaje
(7v) -	(6r) Argumenta ad probandum quod intendit. (Primum quero abste, Dei an hominum...)	1524 dodaje metatekstualno objašnjenje.
(9v) <notandum (vitica!)> (Propterea quidem Hercules pueritiam integre ętatis initium possumus intelligere, in qua sentire incipimus pugnam carnis et diaboli aduersus spiritum, dum ei dominari atque imperare moliantur.)	(7v) -	1524 izostavlja
(9v) Paulus apostolus	(7v) -	1524 izostavlja biblijsku referenciju.
(10r) Iacobus apostolus	(8r) -	1524 izostavlja biblijsku referenciju.
(10r) Eriginus tyrannus	(8r) Patria.	Istaknuti različiti aspekti!
(10v) Leo Nemeus	(8r) Leo.	1524 općenitije.

(10v) <notandum (vitica)> (Cole iustitiam, pietatem serua, deum obsequio promerere, indigenti succurre, miserum subleua. hęc ut agamus lex diuina iubet, non ut cum leonibus aut aliis feris belluis colluctemur.)	(8v) -	1524 izostavlja.
(11v) <notandum (vitica)> (Si uis ergo Hercules aprum superantis gloriam tibi uendicare, immo illo maior apud deum apparere, inaccessę libidinis foeditatem caue.)	(9r) -	1524 izostavlja.
(12r) Aues sty(mphalides).	(9v) Aues.	1524 općenitije.
(12r) <notandum (vitica)> (Si tamen ista non mediocris, sed prope singularis argumenta solertię fuisse putas, accipe qua ratione a nostris, quam egregie talia cuncta superantur.)	(9v) -	1524 izostavlja.
(12v) <notandum (vitica)> (Taurum uidelicet corpus nostrum esse, Pasiphen animam, Herculeum rationem, Euristeum deum.)	(10r) -	1524 izostavlja (isticjanje alegoreze!).
(12v) Equi Diom(edis)	(10r) Equi.	1524 općenitije.
(13r) Baltheus Hipp(olites)	(10v) Baltheus.	1524 općenitije.
(13v) <notandum (vitica)> (Nouam nuptiam baltheo Veneris, quem ceston appellant, cingi mos fuit.)	(10v)	1524 izostavlja.
(13v) Boues Gery(onis)	(10v) Gery. Boues.	redoslijed
(14r) <notandum (vitica)> (Quid est enim ad inferos descendere, nisi damnatorum supplicia nunquam finienda consyderare?)	(11r) -	1524 izostavlja
(14v) -	(11r-11v) <notandum (ruka!)> (Sed maximum nefas est, homini obsequendo deum offendere.)	1524 dodaje.
(14v) -	(11v) <notandum (ruka!)> (Non tu existimas iniquum esse facinus alterius rem rapere, ut tradas alteri?)	1524 dodaje.
(15r) -	(11v) Hercules mors. (Fatare igitur a nostris Herculeum superatum...)	1524 dodaje.
(15r) <notandum (vitica)> (Nemini licet se ipsum interficere. Anima in corpore depositum dei est.)	(12r) Quare non licet se ipsum interficere. (Nemini licet...)	1524 dodaje metatekst.
(15v) <notandum (vitica)> (Igitur Herculeum ipsum alia quidem iussum, alia sua sponte fecisse ais, illa necessario, hęc uolens ac lubens peregit, quo magis immortalitate se dignum pręstaret.)	(12r-12v)	1524 izostavlja.

(16r) <notandum (vitica)> (Duas ergo deus noster Christus nobis ad beatitudinem assequendam monstravit vias, alteram necessitatis, alteram perfectionis.)	(12v) -	1524 izostavlja.
(16v) Ad Tim. IIII	(13r) IIII	1524 skraćuje biblijsku referenciju.
(17v) Prouerbia XV.	(13v) XV	1524 skraćuje biblijsku referenciju.
(18v) Columnę Her(culis)	(14v) Columnę	1524 općenitje..
(18v) Chrysa(auri) filii	(14v) Chrysauros.	1524 općenitje.
(19r) Siculi	(15r) Sicilia.	1524 olakšavanje
(19r) -	(15r) <notandum (ruka!)> (Non querunt ut imperent in terra qui cum Christo regnare cupiunt in caelo.)	1524 dodaje.
(19v) <notandum (vitica)> (At uero nostri Christicolę uoto castitatis suscepto contra libidinis flammās assidue pugnant, et siquid puritatis per obscenę Veneris cogitationem amiserint, carnem affligendo reparare conantur.)	(15r) -	1524 izostavlja.
(20v) <notandum (vitica)> (Sed audi quam raro proposito Christi serui, quam pia obseruatione, et Nelei regnum destruant, et fratres eius interimunt, et ipsum Neleum utuere solum uolunt.)	(16r-16v) -	1524 izostavlja.
(21r) <notandum (vitica)> Ne tamen ignores quam laudabili imitatione ista quoque prosequatur deo deditus Christianus, Euritum corpus suum esse intelligit, filios Euriti ipsos corporis sensus, Iole(m) uero animam esse decernit.	(16v) -	1524 izostavlja.
(21r) -	(17r) <notandum (ruka!)> multo malim me esse Christianum, quam esse Herculem.	1524 dodaje.

Prilog 3. Tuđe popratne pjesme tiskane nakon *Dialogus de Hercule* (1524, f. <18v—19r>)

U ovom su prijepisu zadržane grafije izdanja, ali je modernizirana interpunkcija; za razliku od izvornika, opće su imenice dosljedno pisane malim slovom.

Francisci Natalis Spalatensis tetrasticon. Ad lectorem.²⁷

Enthea diuinis quę sunt misteria libris,
 Quidquid in arte sua tota poesis habet,
 Lector, in exiguo tibi contulit, ecce, libello
 Marulus; incertum quid grauius referens.

Hieronymi Martiniaci Spalatensis carmen²⁸

Cui fortes cęssere duces, scęuique tyranni,
 Cui monstra et nocuę succubuere ferę,
 Vincitur Alcides tandem, non Marte nec armis,
 Sed ualidis Marci uiribus ingenii.
 Nunc igitur poeana canant, celebrentque triumphum
 Christicolę, et Marcum laudibus accumulent;
 Cui dedit Alcides submissos iure lacertos
 Cum prius immenso uictor in orbe foret.

Eiusdem disticon Hieronymi Martiniaci Spalatensis

Quem non monstra, ferę, Styx, flumina, flamma, tyranni,
 Non domuit Iuno, Marulus ecce domat.

²⁷ Frano Božićević Natalis, Split, 1469 — Split, 1542, Marulićev biograf, autor *Carmina* (rkp. u splitskoj Nacionalnoj biblioteci, objavljen kao *Pesme Franja Božićevića Natalisa*, prir. M. Marković, Beograd, 1958); ova se pjesma ne nalazi u toj zbirci. Priručni prijevod: “Četverostih Franje Natalisa Splićanina. Čitaocu. / Inspiracije otajstava iz božanskih knjiga / i sve umijeće što ga poezija zna / čitaoče, gle! u tanku ti knjižicu smjesti / Marulić; ne može se reći čemu je veću težinu dao.”

²⁸ Jerolim Martinčić, Split, oko 1476—78? — Split, oko 1550, adresat pjesama i pohvalnica Marulićevih, Božićevićevih, Hanibala Lucića i Donata Paskalića; u trogirskome zborniku latinskih pjesama (*Varia Dalmatica*, Znanstvena knjižnica Zadar, sign. 25290, ms. 617) nalazi se sedam njegovih kraćih pjesama. Ove dvije nisu među njima. Distih je na hrvatski preveo Branimir Glavičić (Marko Marulić, *Latinska djela I*, Split: Čakavski sabor, 1979, s. 15). Priručni prijevod prve pjesme: “Pjesma Jerolima Martinčića Splićanina / Pred kim su uzmakli junački vođe i tirani ljuti, / pred kim su poklekale opake zvijeri i čudovišta, / taj Alkejev sin je napokon svladan — ne silama Marsa, ne oružjem, / već silnim talentom Marka. / Zato nek počne pobjednu pjesmu, i trijumf nek slavi / kršćanski svijet, i Marka nek hvalom obaspe. / Pred njim je Herkul s pravom digao ruke / mada bijaše prije pobjednik nad čitavim svijetom.”

N e v e n J o v a n o v i ć

THE DISTINCTIVE TYPOGRAPHICAL AND TEXTOLOGICAL
FEATURES OF MARULIĆ'S *DIALOGUE ON HERCULES*

The *Dialogus de Hercule a Christicolis superato* is a twenty-page text written in about 1519 but not printed until June 13 1524, six months after the death of its author. This text is important for philological study of the oeuvre of Marko Marulić, because this is the only one of his writings that we can read both in the autograph (Cod. Vallicellianus, sign. F 98) and in a contemporary printed edition (Venice: Bernardino Vitali, 1524). Also, this text very clearly – by its contents as well as by its physical appearance – signals its affiliation to Renaissance Humanism. So the *Dialogus* provides points of reference for assessing how much we can trust the printed works of Marulić, and how Marulić writes when he intends to write as a Humanist.

The *Dialogus de Hercule* is set in Roman type; how much is this “mise en page” a signal of the texts’ Humanism? A typographic survey shows that Marulić’s works published during his lifetime (and immediately afterwards) can be divided into two groups. Those set in Black Letter type oppose those set in Roman (cf. the table in the text). Research of 15th and 16th century books show that the selection of type depends on local traditions, on the habits of the targeted reading public, and on the individual printer’s preferences and limitations.

All four editions of Marulić’s works printed outside Italy were set in Roman, while of the seven first editions of Marulić’s written works – all of them published in Italy – only two were set in Roman (both by the same printer, Bernardino Vitali). In the Italy of Marulić’s age Black Letter (more accurately Italian rotunda) was the script of scholarship and religion; the Black Letter of the *De institutione, Evangelistarium, Quinquaginta parabolae, De humilitate* reinforces the popular and pious aspects of these books. On the other hand, Roman is the fount of classical and Humanist *belles lettres*; in the eye of the contemporary reader, Roman type of two of Marulić’s texts – the *Letter to Pope Adrian* (Rome, April 30 1522) and the *Dialogus de Hercule* - signals Humanism.

On the other side of the Alps, however, the connotations of Marulić’s works – as the typesetting tells us – change. In Basel and Erfurt *De institutione, Evangelistarium, and Carmen de doctrina* were set in Roman, thus “metamorphosing” into Humanist texts. Perhaps this happened because they were in Latin, or because in German countries they were Italian import; in any case, intended audience of these texts met Roman type mainly in books of ancient classics and of the modern Humanists.

How faithful were Marulić’s Renaissance publishers to what Marulić actually wrote? This is an important question, considering that the works whose autograph versions are lost to us comprise Marulić’s most influential writings – *De*

institutione, Evangelistarium, and Judith. Dialogus de Hercule makes it possible to move - even by a small step - away from the realm of mere speculation.

We know, for instance, that all Marulić's books edited by Francesco de' Consorti of Lucca (and these are the *De institutione, Evangelistarium, Quinquaginta parabolae* and the *Dialogus de Hercule*) include *Errata* after the texts; there the editor proclaims that he has proofread the text comparing it *with the autograph*, and lists the errors he found. Marulić's editors, then, were certainly aware of an obligation to be faithful to their author. But how far did this faithfulness actually go?

A comparison of the autograph and the printed version of the *Dialogus* (see Appendices 1 and 2) reveals differences in the marginal notes, in the punctuation and in the actual text. A comparison also reveals that these differences are not major, though they may affect our reading.

As for notes, Marulić's original marginalia are most often left out, or abridged; but there are also notes that the publisher added, and they are frequently of metatextual nature, providing additional help to the reader.

Regarding punctuation, in the 1524 edition it is rhetorical, articulating the text *per cola et commata*, helping the reader to *perform* it, to read it aloud. This is the same kind of punctuation we find in Marulić's manuscripts. The details notwithstanding, because this system (and there is a system, however lax) agrees with the author's general habits, it is closer to what author wanted and intended than the practice of logical punctuation - marking logical and grammatical structures for the eye of a *silent* reader - employed, e. g., in our modern Marulić editions.

The variant readings *sensu stricto* reveal a tendency to turn Marulić's more poetic, more sophisticated (Humanistic!), more individual expression into Latin that is neutral and more ordinary. However, the editor's interventions are not always consistent; they are not consistent even in its attitude towards the autograph. The MS contains some later changes; the edition sometimes accepts them (for example, more poetical *iuuenta* for more common *iuuentute*, MS f. 8r - f. 6v 1524 edition), sometimes rejects them (MS f. 20r changes *diuina humanaque litteratura* to - supposedly less late Latin - *diuinis humanisque litteris*; f. 16r of the 1524 edition retains the first reading).

For all that, it appears that Marulić's Venetian publishers (actually, Francesco de' Consorti, as proof reader, and Bernardino Vitali, as printer) were practically as faithful to the author as the printers and editors of our Split 1992 edition: the Venetian edition diverges from the MS in 16 places, the Split version in 8; again, in both editions the divergences are minor and do not dramatically change the meaning of the text. This speaks in favour of the first publishers of Marulić's texts: we can trust them almost as we trust their modern counterparts.